

Galenskap och djävulskap

En jämförelse av tre förklaringar till schizofreni

AV LENA GERHOLM

Med denna artikel vill jag diskutera tre förklaringar till sjukdomen schizofreni. Syftet är att jämföra i vilken utsträckning och på vilket sätt dessa förklaringar refererar till det onda. Den första kallar jag *besatthetsförklaringen*, den andra *arvsyndsförklaringen*. Den tredje, den *psyko-sociala förklaringen* refererar inte alls till det onda. Min allmänna teoretiska utgångspunkt är att teorier om galenskap är inbäddade i vidare kunskapssystem om personligheten, det sociala handlandet och moralen. Därför är mitt syfte också att reflektera över vad dessa sjukdomsetiologier kan säga om det samhälle i vilket de berättas.

Artikeln bygger primärt på intervjuer gjorda under ett åtta månaders långt fältarbete i övre Tornedalen i byar intill finska gränsen. I denna trakt är schizofreni tre gånger vanligare än i resten av landet (Böök 1953, Böök och Modrzewska 1982). 50 procent av invånarna i dessa byar har en granne eller släkting som lider av denna sjukdom (Modrzewska 1982:81). Den medicinska förklaringen är genetisk och argumentet är att sjukdomen går i vissa släkter ända sedan området befolkades i slutet av 1600-talet.

Mitt intresse gäller dock inte de medicinska förklaringarna, utan hur folk själva

förklarar det faktum att vissa blir sjuka. Det finns flera folkförklaringar: förläsning, religionsgrubbel, brustna hjärtan och framför allt inavel (jfr Gerholm 1992). Här ska jag emellertid inte diskutera dessa förklaringar, utan enbart de som handlar om det onda och jämföra dem med en förklaring som inte alls refererar till det onda.

Fall 1: Besatthetsförklaringen

Jag ska nu presentera mitt första fall, det enda som inte bygger på mitt fältarbete.¹ Det handlar om Stina-Erika, född 1882, dvs. före det att begreppet schizofreni hade gjort sitt intåg i psykiatrin. Därför kan jag inte vara helt säker på hur Stina-Erika skulle ha diagnostiserats i dag. När jag beskriver denna artikel som en som handlar om förklaringar till schizofreni, så är det alltså med reservation för Stina-Erika, som aldrig fick en medicinsk diagnos. Som lekman kan jag inte säga mer än att hennes symptom liknar dem som brukar ingå i schizofrenidiagnosen, vilket också är tillräckligt för mina syften.

Stina-Erika gifte sig med en rik bonde i en norrlandsby. Hon var känd för att vara en "sniken" och "ond" människa. I en berättelse om henne sägs hon ha givit tjänste-

Arvsyndsförklaringen bygger på Bibeln. Bilden ovan: Mose erhåller lagen och överlämnar den till israeliterna.

folket alltför dålig ersättning. Det berättas t.o.m. att hon stal ägg och annat från sina vuxna barn. Berättelsen, som nedtecknades och sändes till Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala 1944, lyder:²

Hon började tala om att hon inte var ensam utan hade en man hos sig. Då de frågade henne, sa hon alltid med en nick åt ena sidan om sig "Ja vetjä gobben han, han sitt ju ä henä". Det såg ut som om hon hade någon vid sin sida. /.../ Ibland ropade hon på hjälp, därför att *gamkam*³ höll på att ordna med slaktkniv och blodkärl, för att slakta henne. Då skrek hon av rädsla och sökte gömma sig. Då kröp hon bakom möbler, eller fäktade och slog omkring sig. En tid blev hon jagad både natt och dag. Hon fick ingen ro, och det blev ingen ro för husfolket heller. /.../ Hin upphörde aldrig att plåga henne, alla synder både stora och små kom han och visade henne. Människorna var uppskrämda i hela byn. /.../ De beslöt att kalla på prästen. Men då blev hon alldeles lugn och somnade. /.../ Flera gånger försökte de att kalla på prästen men då somnade hon och kunde ej väckas. En gång stannade prästen där i två dygn, men hela tiden sov Stina-Erika. /.../ Det var en skräckfylld tid över hela bygden men värst var det för gårdsfolket. De såg ingenting och hörde ingenting, men på hennes tal och svar hördes det tydligt att hon hade någon hon talade med. /.../ Mot slutet av hennes levnad blev det svårare /.../ en dag våndades hon mer än annars. /.../ son-hustrun satt hos henne jämte en gudfruktig grannkvinna, men det hjälpte inte. Den gamla kastades fram och tillbaka i sin säng. Till slut sade hon åt kvinnorna att gå ut, hon måste vara ensam med *gobben* som hon sade, för att göra upp med honom.

Knappast hade de både kvinnorna kommit ut, förrän den gamla skrek ett vilt skrik, så hela husets befolkning rusade in till henne. Då de kom in skrek hon ännu vildare, och sa att ingen fick vara inne medan hon gjorde upp sin sak med *gamkam*. De måste gå och lämna den gamla ensam. Knappt hade de hunnit ut igen förrän hon skrek ett smärtans skrik som skar genom märm och ben på dem som hörde det. Skriket var ett fasans skrik, hon skrek som av ångest och förtvivlan. De rusade in för att hjälpa henne men då de kom in låg hon död med bakåtböjt huvud och stora blåmärken efter hårda grepp om hennes hals, som inte gick bort utan hon fick behålla med sig i sin kista. Den lede passade på och strypte henne när de gudfruktiga kvinnorna gick ut. Han kunde ej göra det medan de var inne. Då hade han inte makt (ULMA 16907).

Denna berättelse handlar om besatthet. Stina-Erika har ett mellanhavande med den Onde, hon är besatt av honom. Modellen för denna tankegång finns i den kristna världen i Bibeln, Nya Testamentet, där ordet *besatt* definieras som att vara kontrollerad av en eller flera onda andar. I Matteusevangeliet återfinns flera berättelser om hur Jesus botar besatta, som hålls för att vara vansinniga, genom att driva ut de onda andarna. Konkreta beskrivningar av hur botandet går till är emellertid sparsamma. För det mesta är det hans blotta ord som driver ut de onda andarna och därmed är personen botad (Matteusevangeliet 4:24, 8:16, 8:28, 9:32, 12:22, 15:22). I berättelsen ovan finns en folklig parallell till detta botande: Gudfruktiga kvinnor eller i bästa fall prästen kallas in för att driva ut Hin.

Men tanken på besatthet finns inte bara i den kristna världen. Den tycks vara en nästan universell idé, troligen för att den korrelerar med iakttagelser av de sjukas tal och uppträdande såväl som med de sjukas egna upplevelser av sitt tillstånd. Hallucinationer, särskilt hörselhallucinationer, hör till schizofrenins symptom. Det är en vanlig upplevelse bland schizofrena att höra röster som talar eller skriker inne i huvudet. Det är därför också vanligt att höra schizofrena samtala med osynliga personer, precis som Stina-Erika gjorde. Förföljelsemani är också en del av diagnosen. Därför är det inte heller ovanligt att se schizofrena interagera med imaginära personer. Den schizofrene upplever ofta detta som en känsla av att vara kontrollerad av någon annan. I ett mer religiöst präglat samhälle, som t.ex. det forna Torne-dalen, tolkas dessa iakttagelser och upplevelser i termer av att vara besatt av den Onde. Sådana hallucinationer kan vara mycket skrämmande för den schizofrene som följaktligen på olika sätt försöker bekämpa och göra sig fri från förföljaren. Jag skulle därför vilja understryka att rötterna till tanken om

besatthet snarare ligger i sjukdomens symptom än i Bibeln. Ja, det kan t.o.m. vara så att det är på grund av sjukdomen och dess karaktär som idén om besatthet har gjort sitt inträde i Bibeln.

Fall 2: Arvsyndsförklaringen

En annan förklaring till galenskap, är att människor blir tokiga på grund av att en anfader en gång för länge sedan begått en synd. Alltsedan den gången straffas släkten med galenskap i generation efter generation. Denna förklaring ska jag belysa med ett utdrag ur en intervju, gjord i Tornedalen 1987, med en sjuttiofemårig man som jag kallar Erik. Jag vill tillägga att jag inte vet i vilken utsträckning och på vilket sätt byborna trodde på denna och liknande förklaringar. De berättades för mig av äldre människor med intresse för bygdens historia. Berättelsen, som handlar om en släkt i vilken flera medlemmar fått diagnosen schizofreni, lyder så här:

Erik: "Här var det en förmögen familj som fick mycket sinnessjukdomar. /.../ Paul, bror hans blev inlagd på sinnessjukhus. /.../ Han blev våldsam, de fick stänga in honom i pörtet, stängde dörren utifrån, det var på sommaren och de andra sov i uthusen. Han hade slagit sin far, han var väldigt hatisk mot sin far, han skulle slå ihjäl honom. /.../"

Lena: "Var det någon som trodde pappan varit elak mot honom eftersom han ville slå ihjäl honom?"

Erik: "Nej, det var en släktsjukdom, han hade ärvt det /.../. Det var en svag släkt, heikko suku."

När jag frågade varför Paul blev galen berättade Erik att Paul straffades för något som en tidigare släkting en gång hade gjort.

Lena: "Vad är det man säger att Niemeläs har gjort?"

Erik: "Jag tror det var så att de på djävulskap stoppade ett dött lamm med ull och allt i en kokande

gryta när lapparna höll på att koka mat /.../. Lappen kokade kött i grytan och i smyg stoppade de dit ett lamm med päls och då sa lappen att det där skulle du inte ha gjort för nu kommer det att gå er illa. Någon gång måste det ha hänt något eftersom det går från mun till mun i generationer,"

Denna förklaring bygger, precis som besatthetsförklaringen, på Bibeln. Flera texter i Moseböckerna handlar om straff som kan drabba barn, såväl som barnbarn och barnbarnsbarn. Det främsta exemplet finns i Andra Moseboken, 20:5, i de tio budorden:

Du skall icke tillbedja sådana, ej heller tjäna dem; ty jag, Herren, din Gud, är en nitälskande Gud, som hemsöker fädernas missgärning på barn och efterkommande i tredje och fjärde led, när man hatar mig (Bibeln 1964:104).

Också denna förklaring finns på andra håll, t.ex. i Makedonien. David Rheubottom (1985:86) berättar om en "byfåne" (*village idiot*) som antogs leva i ett incestuöst förhållande med sin "halvtokiga" (*half-mad*) syster. Hans farfar sades ha varit en förmögen man, men hade genom en serie omständigheter kommit på obestånd. Ingen visste med exakthet vilken synd farfadern hade begått, men att han hade begått en synd var alla övertygade om.

Också den tornedalske förfadern begick en synd, handlingen var inte bara ett normbrott. Bibeln blir aktuell igen. I Gamla Testamentet, Tredje Mosebok 17:15—16, står följande att läsa om orena djur:

15. Och var och en som äter ett självdött eller ihjälrivet djur, evad han är inföding eller främling, skall två sina kläder och bada sig i vatten och vara oren ända till aftonen; då bliver han ren.

16. Men om han icke två sina kläder och icke badar sin kropp, kommer han att bära på missgärning (Bibeln 1964:161).

Jag har citerat dessa verser, för de har betydelse för mitt argument, som jag strax ska återkomma till.

Fall 3: Den psyko-sociala förklaringen

Nu ska jag introducera den tredje förklaringen, berättad av en fyrtioårig tjänsteman i Tornedalen. En släkting till honom har nyligen medicinskt diagnostiserats som schizofren. Hans berättelse innehåller förklaringar till det faktum att det finns så många schizofrena i Tornedalen i allmänhet. Han talar inte alls om genetik, utan om karaktären på det tornedalska samhället, vilket han uppfattar vara uppbyggt runt antiteser: kommunism och laestadianism, svensk kultur och finsk kultur, svenska språket och finska språket. Han understryker att den laestadianska religionen sänder ut dubbla budskap, som han ser det: före äktenskapet betonas avhållsamhet och därefter förväntas barn i tät följd. Idealet är att vara generös och visa solidaritet med andra men samtidigt sätta den egna familjen i centrum. Han säger att ett schizofrent samhälle, som det tornedalska, skapar ett schizofrent folk. Han hänvisar också till den tornedalska minoritets-situationen i Storsverige och beskriver hur finstalande barn tvingades till att tala svenska i skolan. Han understryker också att detta område är det fattigaste i Sverige med den största andelen arbetslösa. Hans slutsats är att *belastningarna*, ett ord han ofta använder, på tornedalingarna helt enkelt har varit för stora. När han slutligen kommer till John, som jag kallat hans drabbade släkting, lyder berättelsen så här:

Inte så konstigt att han blev sjuk, hade varit konstigt om inget av de barnen blivit sjuk. Det har varit så mycket bråk i familjen. Föräldrarna har levt ett sådant forcerat liv, och levt två olika, parallella liv, har väl inte haft mycket med varandra att göra någonsin, /.../. När man ska ta två steg samtidigt på samhällsstegen då får man ligga i och det har de gjort. Och de skulle ju vara så fina /.../. De umgicks väl aldrig med vanligt folk och hade andra vanor /.../. Och på barnen var det bara krav och krav, de skulle vara så duktiga, läsa och /.../ göra saker. Deras mamma hade väl aldrig tid att lyssna på

dem eller vara med dem, de skulle bara prestera /.../. Anledningen till att brodern klarade sig är att han är stark, han bröt sig ur tidigt /.../. Men John skulle alltid vara duktig och leva upp till alla kraven och då voltade det. Det var inte underligt.

Denna förklaring skiljer sig från de övriga två, den om besatthet och den om arvsynd, genom att inte alls bygga på Bibeln. Snarare är den uppbyggd av fragment från psykosocialt terapeutiskt tänkande: Gregory Batesons teori om dubbla budskap, Laings tankar om vad mor-gör-mot-son och idéer som var i svang på sextioalet enligt vilka den sjuke egentligen inte var individen utan familjen, eller, för att uttrycka sig ännu mera radikalt: det är inte individen som är sjuk, det är samhället.⁴

Folklig diagnostik

Men det finns också likheter mellan de tre förklaringarna. Alla berättelserna gäller medlemmar i förmögna familjer med klättrambitioner som bryter mot normer. En förmögen person förväntas vara generös mot de mindre lyckligt lottade. Men det är inte Stina-Erika. Hon är elak och så snål att hon stjälar från sina egna barn. På grund av detta blir hon besatt av den Onde som har kommit för att visa henne alla hennes synder. Också berättelsen om Paul, arvsyndsförklaringen, handlar om inkorrekt agerande i byn. Vad som hände i detta exempel var att en medlem i en drabbad släkt en gång förstörde maten för lapparna, och det gjorde han avsiktligt, inte av misstag. Därmed bröt han mot centrala normer: att vara generös, att visa gästfrihet, att vara ärlig — allt detta är viktiga normer i Tornedalen som en gång var mycket fattigt och som dessutom har ett omänskligt hårt klimat och stora avstånd mellan bebodda gårdar och byar. Och i det tredje fallet, den psykosociala förklaringen, handlar det om en familj som ställer sig

utanför det vanliga umgänget och orienterar sig uppåt.

Det verkar således vara typiskt för det folkliga diagnostiserandet att inte sätta individens *tankar* i centrum, utan snarare dennes *handlingar*. Byborna skulle kunna beskrivas som ett slags lokala behaviorister, med kikarsiktet ständigt inställt på handlingar och med ett väldigt litet intresse för de schizofrenas inre världar eller subjektiva upplevelser. Tankestörningar eller förändrade känsloliv — som är delar av den medicinska schizofrenidiagnosen — ingick inte heller i den folkliga diagnosen. Här var det som sagt handlingarna som räknades. Så länge en person klarade av att uppträda som det anstod en bybo och granne, så länge kunde personen betraktas som frisk och inte tokig, även om personen i fråga kunde ha nog så bisarra idéer. Det var viktigt att sköta sitt arbete och sin ekonomi, att hålla tomten prydlig och att sköta om sitt hem, att stapla veden snyggt och hålla vedboden full, att tända och släcka ytterlampan på rimliga tider, att vara hjälpsam och vänlig. Normerna var de samma för varje invånare och så länge de efterlevdes någorlunda kunde man hamna på den friska sidan och inte bland de tokiga, även om man råkade ha den medicinska diagnosen schizofreni.

Detta betyder inte att normbrott ledde till en sjukdomsdiagnos. En gräns mellan friskt och sjukt gick vid själva insikten om att man begick normbrott och agerade lite småtokigt. Den friske har valt sin handling, är medveten om den och har därmed kontroll över sitt agerande och kan välja att följa normer lite när det passar. Men den sjuke saknar dessa möjligheter och anses oberäknelig och otillräknelig.

På så sätt länkas de sjuka i det folkliga diagnostiserandet hela tiden in i den sociala världen, till en rad personlighetstyper, snarare än till sjukdomsmodeller. Detta återspeglas i språket. Tornedalsfinnskan inbegri-

per begrepp, som upplöser gränsen mellan friskt och sjukt. Begrepp som *keveä*, (lätt, luftig, eterisk) *hoopo* (urfänig) eller *synkkä* (dyster) kunde användas om medicinskt sett friska såväl som om sjuka och gränsfall däremellan. Detta är nog den främsta anledningen till att den medicinska verkligheten inte alls framträder för bygdens folk på samma sätt som för den som saknar de tornedalska begreppen och i stället använder de medicinska.

En konsekvens av denna betoning av handlande och den sociala världen är också att den folkliga sjukdomsdomänen är mycket svagt elaborerad och nyanserad, den är *hypokognicerad* (Gerholm 1987, Levy 1984). Det innebär att sjukdomsdomänen, när det gäller det själsligt onda, inte är särskilt differentierad och därför inte heller omedelbart kulturellt synlig. Man gjorde ingen skillnad mellan utvecklingsstörning och psykisk störning, inte mellan det sjuka som något medfött eller förvärvat, man gjorde ingen skillnad mellan olika psykiska sjukdomar och man kände sällan till de medicinska diagnoserna eller distinktionerna. Dessa utgjorde inga sociala fakta i övre Tornedalen. Man saknade helt enkelt en sjukdomsmodell. Det som för mig framstod som indikationer på schizofreni, gjorde det sällan för informanterna. För dem handlade det i stället om personegenskaper som envishet, tjurskallighet, egensinnighet eller kanske blygsel.

Låt mig tillägga att det är föga märkligt att tornedalingarna saknade en sjukdomsmodell. Detta kan förstås om man tar utgångspunkt i de sociala situationer i vilka människorna kunde ha anledning att aktivera en sådan modell. Hade de med andra ord någon gång anledning att ställa sig frågan om en person var frisk eller sjuk? De situationerna var lyckligtvis fåtaliga. Det kunde vara när någon blev våldsam och farlig för sig själv eller omgivningen eller när en person

genom sitt agerande riskerade att ruinera sig själv och sin familj. Dessa situationer har lyckligtvis varit så pass sällsynta att de inte givit upphov till en hypokognicerad sjukdomsdomän (jfr Gerholm 1987, Levy 1984).

I stället länkades de sjuka till vardagslivets semantiska sfär och där kunde de förstås på ett differentierat och nyanserat sätt. Så länge de uppfattades som friska och i grunden likadana som andra fanns ett rikt semantiskt fält att tillgå. Och i detta fält blev således personegenskaper centrala, samma för sjuk som för frisk. Därigenom bleknade det sjuka inslaget i personligheten och detta var sällan det enda som bedömdes hos en person. Begrepp som *keveä*, *hoopo*, *synkkä* stod sällan ensamma i en personbeskrivning utan länkades till andra bedömningar av personligheten: *gladlynthet*, *lättsamhet*, *ordentlighet*, *arbetssamhet* och *vänlighet* var egenskaper som kunde bli lika centrala i beskrivningen av en person som det eventuellt sjuka.

Det blir därför i det närmaste omöjligt att säga något sammanfattande om hur de schizofrena i Tornedalen bemöttes. Den kategorin fanns inte för folk och bemötandet av enskilda schizofrena varierade helt enkelt med i vilken grad deras personlighet rymde värderade egenskaper och i vilken mån de uppfyllde viktiga normer. Det är alldeles uppenbart att också sjuka kunde uppvisa en respekterad och omtyckt personlighetstyp.

Skuldbördan

Åter till de tre förklaringarna: Vad kan då dessa tre förklaringar till galenskap ge för kunskap om samhället? De säger något om individen och individens roll i orsaken till galenskap. De berättar också något om individens möjligheter att hantera sjukdomen.

Därutöver förtäljer de något om det ondas plats i samhället.

Låt mig börja med *arvsyndsförklaringen*. Hur hanteras orsak och fördelning av skuld i detta sätt att förklara galenskap? Den sjuke själv är i denna förklaring fri från skuld. Den sjuke är bara ett offer som har ärvt ett straff. Den som handlat fel är inte han, utan den avlägsne släktingen. Det var han som kastade ner ett dött lamm i lapparnas köttgryta. Men detta var trots allt bara en liten synd. Lappen är förvisso besudlad, men kan enligt Bibeln tvätta sig och vara ren igen när kvällen kommer. Men svaret från lappen är så mycket starkare, så starkt att det inte står i en rimlig proportion till det harm som utförts mot honom: han förtrollar den tornedalska slakten för generationer framöver. Offret för tornedalingens illgärningar är alltså en lapp och denne behövde bara lida under en dag; offren för lappen är åtskilliga personer som generation efter generation får lida för resten av deras liv. Så sett ur ett tornedalskt perspektiv: Vem bör anklagas? Lappen! Han är den moraliske förloraren⁵, den mest djävulske och den som bär skulden till och ansvaret för den sjukdom som drabbat den tornedalska slakten.

Och så till individens roll i *arvsyndsförklaringen*. Det är uppenbart att familjen inte betraktas som bestående av enskilda, klart avgränsade individer, utan som en enda enhet. I exemplet ovan är sonen så hatisk mot sin far att han försöker döda honom. Trots detta är det ingen som hävdar att det skulle finnas någon intern familjeangelägenhet som skulle vara orsak till detta; ingen tror att pappan har gjort sin son något illa som skulle ha kunnat framkalla detta hat. Familjen har helt enkelt ingenting att göra med orsakerna till sjukdomen. Orsaken måste sökas någon annanstans. Effekten av denna arvsyndsförklaring är att orsaken och ansvaret flyttas ut från familjen som skyddas från hotande diskussioner om ansvarsfördel-

Tornedålen — Torne älvs dalgång — detta märkliga gränsområde i norra Sverige har under långliga tider dragit till sig forskare av olika slag. Kartan är hämtad ur fransmannen Reginaud Outhiers arbete, Journal d'un voyage au nord en 1736 & 1737, (Paris 1744).

ning och skuld.⁶ Felet är huvudsakligen lappens, inte familjens och inte den avlägsne släktingens heller.

Samma logik är giltig för *besatthetsförklaringen* och jag vill betona att dessa två förklaringar inte utesluter varandra. För att tydliggöra detta skulle jag vilja lyfta fram ett exempel på hur dessa förklaringar kan kombineras:

En man vid namn /Andersson/ blev efter vissa melantider utsatt för ett underligt anfall: han visade sig orolig, sprang omkring hit och dit, lyssnade på röster, dem ingen annan hörde, och var i allmänhet mycket plågad. Slutligen var han alldeles utmattad och rörde sig sedan ganska länge, emellanåt många dagar, utan att kunna tala. Han kunde på förhand säga när dessa skov skulle börja, och kunde även meddela sin omgivning, när de skulle upphöra, genom att teckna på klockan huru många gånger visarna skulle gå runt, innan han återfick talförmågan. Detta onda skall Andersson ha erhållit genom trolldom av en finngubbe i Tavastland, vilken handlat på uppdrag av en flicka, som Andersson på en resa förorättat. Under sina sjukliga skov, troddes Andersson, såsom han även själv föregav, stå i förbindelse med andar. Han hörde deras röster, vilka berättade honom om okända ting, så att han betraktades som allvetande /.../. Även med den Onde hade han något mellanhavande (Nylänningen V:22).

Dessa förklaringar om arvsynd och besatthet hör till samma samhälle. Skillnaden är att besatthetsförklaringen används för att beskriva ett akut psykotiskt anfall, medan arvsynsförklaringen mer används för att lyfta fram den yttersta orsaken till sjukdomen. Arvsynsförklaringen berättar om sjukdomens början, men säger ingenting om dess förlopp. Den svarar direkt på frågan om orsaker och uppkomst. Men det är en frusen rekonstruktion, en snabbversion som presenteras och används som en retrospektiv förståelseform. Men myten om den ursprungliga synden fungerar inte som ramverk för att förstå och hantera ett psykotiskt anfall, såsom besatthetsförklaringen gör.

Den *psykosociala förklaringen*, slutligen,

hanterar orsaken på rent motsatt sätt. Här har skuldbördan flyttat in i den aktuella gruppen. De interagerande individerna och det omedelbart omgivande samhället är de huvudsakliga orsakerna till Johns sjukdom. Och John själv är inte fri från ansvar. Han kunde ha handlat på ett annat sätt, som hans bror gjorde, han var inte tvungen att leva upp till föräldrarnas krav. Men han gjorde det — och blev sjuk. Betoningen ligger här på individerna, på deras handlingar, på de val de fattar.

Vad kan man vidare lära sig av dessa förklaringar om folkliga föreställningar rörande individens möjligheter att bekämpa sjukdomen? I arvsynsförklaringen är det inte mycket individen kan göra, utom att vänta till sjätte eller sjunde led då trolldomen ska ha verkat färdigt och skulden vara betald. I besatthetsfallet kan man förhandla med den Onde och på skilda sätt försöka bekämpa honom. Den mest optimistiska andan finns emellertid i den psyko-sociala förklaringen. Sjukdomen antas vara orsakad av interagerande individer och andra påverkbara faktorer i deras omgivning. Det är möjligt för dem att handla annorlunda, att förändras.

Denna psyko-sociala förklaring, som alltså understryker att individen och familjen kan göra något för att bekämpa sjukdomen, är vanlig i den samtida, unga tornedalska intelligentian, men finns inte alls bland äldre bybor eller i arkivmaterialet. Detta, såväl som individens ökande betydelse i orsaksledet, signalerar en förändrad syn på individens autonomi. Kanske reflekterar detta den tilltagande sekulariseringen. I ett samhälle präglad av ett religiöst ethos, som det tidigare Tornedalen, kan det vara lättare för individen att acceptera sitt öde och underordna sig detta, än i ett mer sekulariserat samhälle. I ett sådant samhälle är betoningen av individens autonomi större och viljan att kontrollera sitt eget liv starkare.

Det onda

Och nu till det onda: Vilken roll spelar det onda i dessa förklaringar? Varifrån kommer det? Hur starkt är det?

Hur är det personifierat? Var finns det? Och kan det övervinnas?

I besatthetsförklaringen är det onda en extern och opersonlig kraft, som kommer från kosmos och tar plats inom eller intill individen. När det onda väl intagit den platsen kan det bekämpas genom förhandling eller utdrivning, trots att det är fråga om ett mycket starkt och radikalt ont (jfr Parkin 1985:19).⁷

I arvsyndsförklaringen är det onda inte fullt lika radikalt, men i båda fallen handlar det om en kraft som tränger in genom byns och hushållets gränser (jfr Rheubottom 1985:90). I arvsyndsförklaringen personifieras den av en mänsklig varelse, lappen, som förtrollade släkten. Det onda befinner sig på jorden, i bergen, bland lapparna eller finnarna. Det befinner sig inte, som i besatthetsfallet, i kosmos. Där finns en personlig aktör att anklaga, men det finns inget sätt att bekämpa det onda som denne orsakar. Individen bär kollektivt sitt straff och det är inget hon kan göra åt detta.

I den psyko-sociala förklaringen uppträder det onda inte alls. Men sjukdomen har inte förändrats. Också i dag talar de schizofrena om att vara kontrollerade av någonting: Men i stället för den Onde, misstänker de vanligen tv-apparaten, radion, ventiler, olika slags strålar och maskiner som de uppfattar kan kontrollera andra personers tankar eller andra saker som sätter deras medvetanden i kontakt med den yttre världen. Sjukdomen är densamma, men samhället har förändrats. Ingen som i dag klagade över att vara besatt skulle bli trodd och ingen skulle kalla in prästen för att driva ut de onda andarna. Den Onde har försvunnit ut ur galenskapens diskurs i Tornedalen.⁸

Från det onda som kategori till det onda som företeelse

Jag ska nu avsluta med en jämförelse av hur dessa tre förklaringar placerar skuldbördan och deras sätt att strukturera det onda. I besatthets- och arvsyndsförklaringen anklagas andra personer, utanför den egna gruppen, och då tycks det finnas utrymme för ett radikalt ont. I den psyko-sociala förklaringen anklagas i stället den egna gruppen och individen själv och där finns det inte utrymme för det onda. Detta tycks vara ett uttryck för David Parkins tes (1985:21): "att anklaga andra personer möjliggör ett mycket fullödigare uttryck av ett radikalt ont, för människor tycks vara tveksamma att tillskriva sina egna handlingar allvarlig ondska".

Det tycks som om det tidigare tornedalska samhället hade ett behov av att skyffla ut skuldbördan och ansvaret från de samexisterande individerna, medan samtidens Tornedalen kan ta risken för att konflikter inom familjen bryter ut. Detta speglar en förändring i samhället, från en situation där individerna var ömsesidigt beroende av varandra för sin överlevnad och där alternativ knappast existerade, till en situation där individen kan forma sitt eget liv genom att välja mellan olika alternativ, som t.ex. att helt enkelt flytta iväg. Det blir då möjligt att anklaga varandra, att placera orsaken inom den egna gruppen. Den generella slutsatsen av detta är att mer slutna system, som det gamla tornedalska samhället, inte kan kosta på sig något radikalt ont inom den egna gruppen. I mer öppna samhällen, som samtidens Tornedalen, där man inte är lika beroende av varandra, kan man däremot riskera konflikter och det är möjligt att anklaga medlemmar i den egna gruppen för all möjlig djävulskap. Av detta resonemang drar jag följande slutsats: *Anklagelser inom den egna gruppen om orsaker och skuld har ökat i Tornedalen, samtidigt som det onda som kategori i för-*

ståelsen av galenskap har minskat. Vad innebär då detta?

Idén om att vara besatt av den Onde tillhandahöll ett ramverk för att förstå och hantera psykotiska anfall, som korresponderade mot den sjuke personens upplevelser såväl som mot omgivningens referensramar. Därutöver, och nu ska jag spekulera lite, erbjöd den kanske en lösning på i grunden olösliga problem. Jag ska försöka förtydliga detta genom att återvända till Stina-Erika som figurerade inledningsvis: hon hittades död, med huvudet bakåtböjt och med blåmärken runt halsen. Vad hade hänt henne? Det får vi förstås aldrig veta, men det är möjligt att hon begick självmord för att ända sitt stora lidande. Och det är möjligt att familjen och gårdsfolket, som väntade på andra sidan dörren medan hon gjorde upp med den Onde, insåg vad som pågick, åtminstone till dels, och tyst accepterade det. Jag skulle vilja påstå att denna känslomässiga ansträngning knappast hade varit möjlig utan den delade idén om att Stina-Erika var besatt och föreställningen om att det var en kamp som utkämpades mellan henne och Hin. Detta gjorde det möjligt för familjen och samhället att acceptera att Stina-Erika valde att ta saken i egna händer och göra slut på sitt nästan livslånga lidande. Och jag har svårt att se att vårt samhälle har någon motsvarande institution för att förklara, hantera och acceptera självmord till följd av psykotiska tillstånd.

Noter

¹ Jag vill här tacka Klas Ramberg för hjälp med såväl materialinsamling som analys. Också Barbro Blehr har läst ett preliminärt utkast och givit värdefulla kommentarer. Artikeln kommer att publiceras i *Ondskans etnografi*, red. Lena Gerholm och Tomas Gerholm. Stockholm: Carlssons (1993).

² Stavfel i den ursprungliga texten är här korrigerade.

³ "Gamkarn" är ett dialektalt uttryck som betecknar den Onde.

⁴ Därmed exemplifierar denna förklaring också hur ett experttänkande integrerats i tidsandan och blivit ett allmänt tankegod. Gränsen mellan expertförklaringar och folkliga förklaringar har upplösts.

⁵ Jfr David Parkins tes (1985:6) "Handlingar bedöms som moraliskt goda, dåliga eller likgiltiga allt efter de inblandades lycka eller misär" (förf. översättning).

⁶ En annan konsekvens av denna förklaring är att den bevarar bilden av Gud som god och allsmäktig, som inte gör ont. Det är inte Gud som straffar, utan lappen (jfr Parkin 1985:21).

⁷ Det finns många konkretiserade varianter av tanken att man med det gudfruktiga kunde driva ut det onda. Man kunde ta små papperslappar med Jesus namn på, doppa i brännvin och ge till den sjuke att äta. Den besatte kunde också bli slagen i ansiktet med Bibeln för att den Onde skulle fara ut.

⁸ Detta är den allmänna tendensen. Men jag vill tillägga att det inte innebär att det onda fullständigt försvunnit från Tornedalens diskurs kring galenskapen. En ung schizofren man beskrev att han var besatt av onda andar. Men han blev inte trodd. Hans tolkning av sina upplevelser hade ingen korresponderande social förståelseform som den skulle haft ett århundrade tidigare. I stället fick han själv fundera ut ett personligt sätt att bli av med demonerna: att sitta blickstill och stirra in i en glödlampa under en lång tid. Kanske kommer det gamla sättet att beskriva schizofrena upplevelser i termer av besatthet att leva kvar längre bland de schizofrena, än bland övriga tornedalingar, just för att denna beskrivning korresponderar mot deras egna upplevelser.

Material och litteratur

Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala (ULMA): ULMA 16907.

Institutet för folklivsforskning, Stockholm:

Intervjuer gjorda 1987—88.

Bibeln, 1964. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.

Böök, Jan A., 1953. *A genetic and neuropsychiatric investigation of a North-Swedish population with special regard to schizophrenia and mental deficiency*. New York, Basel: Karger (Diss).

Böök Jan A. & Modrzewska, Krystyna, 1982. "Schizophrenia and suicide in a North-Swedish isolate, 1890—1980." I: *Clinical Genetics*, 22: 280—283.

- Gerholm, Lena, 1987. "Utomordentligt upprörd: om den arga medelklassen." I: *Bläckfisken*. Om tillvarons tolkning, sunt förnuft och psykologins utbredning. Karl-Olov Arnstberg (red.). Stockholm: Carlssons 94—117.
- , 1992. "Inavel och galenskap: folkligt tänkande kring schizofreni." I: *Socialmedicinsk tidskrift*. (Under utgivning).
- Levy, Robert, 1984. "Emotion, knowing and culture." I: *Culture Theory*. Essays on Mind, Self and Emotion. Richard A. Shweder and Robert A. Levine (eds.). Cambridge: Cambridge University Press: 214—237.
- Modrzewska, Krystyna, 1982. "On the changing attitude towards mental disease in a Swedish circumpolar population." I: *Eugenics Society Bulletin*, 14: 81—86.
- Parkin, David, 1985. "Introduction." I: *The Anthropology of Evil*. David Parkin (ed.). Oxford.
- Rheubottom, David, 1985. "The seed of evil within." I: *The Anthropology of Evil*. David Parkin (ed.). Oxford: Basil Blackwell Ltd.

"Stina-Erika var besatt . . . det var en kampf som utkämpades mellan henne och Hin." Illustration av Goya i *Caprichos*, 1799.